

Яновська Т. А.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології*

*Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ МИСЛЕННЄВИХ ПРОЦЕСІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

FEATURES OF THOUGHT PROCESSES YOUNGER SCHOOL STUDENTS WITH DELAYED MENTAL DEVELOPMENT

Дана стаття присвячена теоретичному та практичному аналізу проблеми розвитку мисленнєвих процесів дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку. Надається загальна психологічна характеристика молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Характеризуються психологічні засади діагностики відхилень в інтелектуальному розвитку дітей молодшого шкільного віку. Обґрунтовується проблема розвитку та функціонування мисленнєвих процесів у дітей, що страждають затримкою психічного розвитку. Наголошується, що у дітей із затримкою психічного розвитку всі пізнавальні процеси розвиваються уповільнено, з відставанням від норми. Обмеження психічних і пізнавальних можливостей не дозволяють учням успішно впоратися із завданнями та вимогами, які їм пропонуються, що швидко призводить до їх шкільної неуспішності з одного або декількох предметів. Аналізуються методичні аспекти дослідження процесів мислення учнів початкових класів із затримкою психічного розвитку: виключення четвертого зайвого, прості аналогії, порівняння понять, тест шкільної зрілості. Даний психодіагностичний комплекс методик всебічно діагностує особливості розвитку всіх мисленнєвих операцій, таких як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, систематизація та абстрагування з урахуванням вікових та особистісних особливостей дітей. Проаналізовано організацію емпіричного дослідження і результати психодіагностики мислення дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку: визначення рівня розвитку мисленнєвих процесів учнів, вікові особливості перебігу мислення дітей, гендерний аспект специфіки мислення молодших школярів.

Ключові слова: розвиток, мисленнєві процеси, затримка психічного розвитку, інтелектуальний розвиток, відхилення інтелектуального розвитку, операції мислення: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація, систематизація, абстрагування.

This article is devoted to the theoretical and practical analysis of the problem of the development of thinking processes of children of primary school age with mental retardation. A general psychological description of younger schoolchildren with mental retardation is provided. The psychological principles of diagnosing deviations in the intellectual development of children of primary school age are characterized.

The problem of the development and functioning of thought processes in children suffering from mental retardation is substantiated. It is emphasized that in children with mental retardation, all cognitive processes develop slowly, lagging behind the norm. Limitations of mental and cognitive abilities do not allow students to successfully cope with the tasks and requirements that are offered to them, which quickly leads to their school failure in one or more subjects.

The methodical aspects of researching the thinking processes of elementary school students with mental retardation are analyzed: exclusion of the fourth extra, simple analogies, comparison of concepts, school maturity test. This psychodiagnostic complex of methods comprehensively diagnoses the peculiarities of the development of all thinking operations, such as analyses, synthesis, comparison, generalization, classification, systematization and abstraction, taking into account the age and personal characteristics of children.

The organization of empirical research and the results of psychodiagnosis of the thinking of children of primary school age with mental retardation are analyzed: determination of the level of development of students' thinking processes, age-related features of the course of children's thinking, the gender aspect of the specificity of thinking of younger schoolchildren.

Key words: development, thought processes, retardation of mental development, intellectual development, deviation of intellectual development, thinking operations: analysis, synthesis, comparison, generalization, classification, systematization, abstraction.

Постановка проблеми. В період сьогодення, гостро постає питання про важливість вивчення та поліпшення стану і процесу мислення дітей, що мають діагноз затримка психічного розвитку. Категорія таких дітей потребує розуміння їх особливостей і потенційних можливостей для розробки корекційних та реабілітаційних програм з метою компенсації порушення розвитку.

Перш за все, актуальність дослідження пов'язана з тим, що знання особливостей розвитку пізнавальної сфери дітей із затримкою психічного розвитку можуть стати орієнтиром при

його діагностуванні, виступати ефективним критерієм корекційної роботи. Проблема затримки психічного розвитку є однією з актуальних не тільки в психології, але і в загальній педагогіці, оскільки пізнавальні процеси учнів пов'язані з проблемою шкільної неуспішності. Знаходячись у відповідних спеціально організованих умовах, діти із затримкою психічного розвитку можуть при своїх потенційних можливостях подолати затримку розвитку та труднощі у навчанні і одержати повноцінну освіту на відміну від розумово відсталих дітей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема затримки психічного розвитку у дітей і вивчення їх пізнавальної сфери у загальному психолого-педагогічному напрямку досліджувалася М. Матвеевою, С. Мироновою, В. Синьовим, О. Хохліною [5, с. 56-73; 6, с. 187-213]. Велись дослідження у напрямку визначення засобів реабілітації розумової працездатності дітей із затримкою психічного розвитку (С. Конопляста, Т. Сак) [4, с. 89-101].

Проблемі пошуку засобів різновікової корекції присвятили свої дослідження Л. Борщевська, А. Обухівська, Т. Ілляшенко, Н. Бастун [2, с. 180-182]; на проблемі вивчення пізнавальної діяльності дітей зосередили свою увагу О. Казанцева, Н. Стадненко, О. Холодід [3, с. 113-129; 7, с. 78-105].

Досліджуючи дану проблему вчені пропонують розглядати ЗПР як певне уповільнення розвитку психіки дитини, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкому виснаженні в інтелектуальній діяльності. Але, в той же час, визначають дітей із ЗПР як таких, що, хоча й, відстають в розвитку, все ж мають потенційні можливості інтелектуального розвитку. Результати наукових досліджень науковців підкреслюють, що ЗПР – це особливий стан розвитку особистості в порівнянні з нормою, який є основною причиною важкого навчання і виховання молодших школярів.

Метою дослідження є теоретично вивчити та емпірично дослідити особливості мисленневих процесів дітей молодшого шкільного віку, що мають затримку психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У ході проведеного емпіричного дослідження вивчалися особливості мисленневих процесів молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Вибіркою було охоплено 50 учнів початкових класів віком 6-10 років, дослідження проводилося на базі Благодійної організації «Зернятко», Громадської організації «Рівновага» і Полтавської спеціальної загальноосвітньої школи № 39.

У процесі проведення методики «Виключення четвертого зайвого» (в інтерпретації Н. Білопільської) [1, с. 56-60] отримані результати, які для зручності аналізу розподілені на групи, а саме: 1) група дітей з високим рівнем розвитку мислення 3 учня (6%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку мислення 31 учень (62%); 3) група дітей з низьким рівнем розвитку мислення 16 учнів (32%). Аналізуючи отримані результати, можна зазначити, що у 62% молодших школярів із затримкою психічного розвитку переважає середній рівень розвитку мислення. Таким дітям характерне домінування наочно-образного мислення, вони з легкістю виконують стандартні узагальнення, але погано знають узагальнюючі слова (транспорт, меблі). Також 32% учнів початкових класів притаманний низький рівень розвитку мислення. Результати свідчать про таку характерну особливість мислення, як конкретність та інертність. Більшість дітей цієї групи буде узагальнення за конкретними ознаками: колір, форма, розмір. Меншість дітей проявляє інертність у вигляді

розуміння одного принципу узагальнення та застосуванні його у роботі з іншими картинками, складно перемикаючись з одного завдання на інше. Труднощі викликають мовні узагальнення.

Значно менше вираженим є високий рівень розвитку мислення, лише 6% школярів здатні впоратись із завданнями всіх груп складності. Але можна спостерігати труднощі у поясненні рішень. Окремі варіанти завдань виконувалися деякими учнями з помилками, але прослідковувалася загальна тенденція категоріального мислення. Отже, можемо сказати, досліджуваним дітям молодшого шкільного віку притаманне домінування наочно-образного типу мислення з його особливостями у вигляді інертності та конкретності, складнощам в узагальнюючих словах. Врахувавши отримані показники дослідження можна кваліфікувати рівень розвитку мислення молодших школярів, як середній.

Наступним етапом було визначення рівня вміння молодших школярів встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями. З цією метою проаналізуємо результати проведення методики «Прості аналогії» за описом Л. Столяренко [1; с. 90-93]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані були розподілені на декілька груп: 1) група дітей з високим рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 2 учня (4%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 26 учнів (52%); 3) група дітей з низьким рівнем розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями 22 учня (44%). На основі отриманих результатів можна зазначити, що у 52% учнів переважають показники середнього рівня розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями. Вони найкраще виконували завдання, в яких зв'язок між словами в лівому стовпці конкретний і добре знайомий дитині, з точки зору соціально-побутової ситуації. Завдання, які включали аналіз якісних характеристик викликали труднощі у школярів, що свідчить про недостатню сформованість у них просторових уявлень.

Також 44% молодших школярів мають значні показники низького рівня розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями, що свідчить про інертність мислення або інертність діяльності в цілому. Діти підбирали до наступної пари слово відповідно до логіки зв'язку, обраної в попередньому завданні. Деякі школярі змінювали принцип підбору взагалі, що говорить про грубу інертність, проте це також може свідчити про справжню недоступність аналізу логічного зв'язку.

Найменш вираженим є високий рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями (4%). Такі діти в основному засвоювали порядок розв'язання завдань після 2-3 прикладів, але учні проявляли втомлюваність, робили випадкові помилки 3-4 рази поспіль, вибираючи слово по конкретній асоціації та потім без нагадування продовжували розв'язувати правильним способом. Отже, молодшим школярам більшою мірою

притаманні послідовність, конкретність та наочність мислення, меншою – стійкість і логічність. Зіставивши показники даної методики можна кваліфікувати рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями як середній.

Наступним етапом було дослідження стану мисленнєвих процесів молодших школярів за допомогою методики «Порівняння понять» (за Л. Виготським) [1; с. 112-114]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані були розподілені на кілька груп: 1) група дітей з достатньо сформованими мисленнєвими процесами 5 учнів (10%); 2) група дітей із середнім рівнем сформованості мисленнєвих процесів 43 учня (86%); 3) група дітей із низькою сформованістю мисленнєвих процесів 2 учнів (4%). Проаналізувавши результати дослідження можна зазначити, що 86% молодших школярів із ЗПР характерним є середній рівень сформованості мисленнєвих процесів, про що свідчить складність аналізу дітьми 3-х пар слів з 8-ми, і у них спостерігається схильність не лише до конкретного мислення, а й до розвитку абстрактного. Частина учнів поєднували пари непорівнянних понять в тексті так, як вони провокували контекстні висловлювання. Хоча між концептами як такими немає нічого спільного, об'єднання їх в одну категорію свідчило про недостатній рівень розвитку логічного мислення школярів.

Менше виражені показники достатньої сформованості мисленнєвих процесів учнів початкових класів із ЗПР (10%). Це вказує на те, що ця частина дітей виконала вірно майже 75% завдання. Досліджувані, в першу чергу, приділяли увагу відмінностям. За виконанням цієї операції стоїть наочно-образне мислення, яке розвинене у дітей в достатній мірі. Показники низької сформованості мисленнєвих процесів становлять 4%. Можна сказати, що ця група досліджуваних виокремлювала зі списку незрівняні поняття, а це, в свою чергу, слугує показником для виявлення розладів мислення. Варто зазначити, що в поясненнях школярів були надмірні узагальнення або виділення несуттєвих ознак. Отже, досліджуваним молодшим школярам із ЗПР більшою мірою характерна конкретність мислення, але й притаманний розвиток логічного мислення. Зіставивши показники даної методики можна кваліфікувати рівень сформованості мисленнєвих процесів молодших школярів як середній.

За тестом шкільної зрілості Керна-Йірасика визначимо рівень розвитку мислення молодших школярів в цілому [1; с. 156-160]. Для зручності аналізу отриманих даних усі досліджувані розподілені на декілька груп: 1) група дітей із рівнем розвитку мислення вище середнього 13 учнів (26%); 2) група дітей із середнім рівнем розвитку мислення 19 учнів (38%); 3) група дітей із середнім «нерівномірним» рівнем розвитку мислення 9 учнів (18%); 4) група дітей із нижньою межею середнього рівня розвитку мислення 5 учнів (10%); 5) група дітей із рівнем розвитку мислення нижче середнього 4 учнів (8%).

Проаналізувавши отримані результати можна сказати, що 38% учням початкових класів із ЗПР притаманний середній рівень розвитку мислення, які, в цілому, справляються з навчальною діяльністю. У 26% школярів переважає рівень розвитку мислення

вище середнього, на основі чого ми припускаємо, що у даної групи дітей добре розвинута моторика, вони чітко можуть повторювати задані зразки. Це може пояснюватися довільністю психічної діяльності. У 18% молодших школярів є наявним середній «нерівномірний» рівень розвитку мислення. Досліджувана група дітей з показником 10% нижньої межі середнього рівня розвитку мислення зазнають серйозних труднощів у інтелектуальній та навчальній діяльності. Школярам важко подолати відволікаючий вплив побічних факторів під час виконання завдання. Результати групи дітей (8%), що проявляють рівень мислення нижче середнього, відчувають серйозні труднощі в ситуаціях, де задіяні мисленнєві процеси. В учнів відсутня мотивація, скоріше всього вони просто не готові до шкільного навчання. Отже, можна зробити висновок, що досліджуваним дітям молодшого шкільного віку із ЗПР є притаманним середній рівень розвитку мислення. Звертається увага, що частина дітей ще не володіє повною мірою тими інтелектуальними операціями, як є необхідним компонентом розумової діяльності (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування). В свою чергу, рівень розвитку наочно-дійового та наочно-образного мислення у цих дітей здебільшого такий, як і в нормі.

На основі вище зазначеного доцільно визначити вікові особливості перебігу мислення молодших школярів, враховуючи показники методик «Визначення четвертого зайвого», «Прості аналогії», «Порівняння понять», тест шкільної зрілості.

Серед дітей 6-ти років переважна частина має низький рівень розвитку мислення (76,5%). Спостерігається відсутність готовності до інтелектуального зусилля, яке необхідне для успішного вирішення поставленого інтелектуального завдання. Визначена кількість результатів із середнім рівнем розвитку мислення (17,6%). Це може свідчити про те, що у дітей даної групи краще розвинута здатність до узагальнення, абстрагування, прийняття допомоги, перенесення вміння в інші ситуації. 8,3% учнів мають високий рівень розвитку мислення. Ці діти мають здатність до концентрації, проявляють збереженість сприймання, що свідчить про більший досвід в арсеналі цих учнів.

Серед дітей 8-ми років 47% має середній рівень розвитку мислення. Молодшим школярам (41,2%) характерний низький рівень розвитку мислення, тобто у дітей ще досі спостерігається уникнення будь-яких інтелектуальних зусиль. Для непривабливий момент подолання труднощів, досліджувані намагалися виконувати завдання не повністю, а більш прості частини. У 11,2% школярів спостерігається високий рівень розвитку мислення. Вони зацікавлені в результаті виконання завдання, не втрачають інтерес до нових предметів. Досліджувані зосереджувались на аналізі умов виконання завдань, що запобігало появі безлічі помилок.

Серед дітей 10-ти років 75% має середній рівень розвитку мислення. Високий рівень розвитку мислення, що свідчить про високу мисленнєву активність, здатність до подолання труднощів, вміння враховувати повний обсяг заданих умов, спрямований пошук рішень, нестереотипність мислення, отримали

12,5% дітей. Діти з низьким рівнем розвитку мислення мають такий же показник – 12,5%. Це говорить про те, що у них зберігаються складності в ході аналізу зразку, виділенні основного, встановленні взаємозв'язку між частинами. У даної групи учнів із затримкою психічного розвитку є порушення найважливіших розумових операцій, які є складовими логічного мислення.

З метою виявлення гендерного аспекту специфіки мислення молодших школярів було задіяно методики «Прості аналогії», «Порівняння понять», тест шкільної зрілості. Серед хлопців та дівчат молодшого шкільного віку високий рівень розвитку логічного мислення мають 4%, в свою чергу, низькі показники мають 68% дівчат і 76% хлопців, середній рівень притаманний 28% дівчат і 20% хлопців. Серед досліджуваних учнів високий рівень розвитку логічного мислення продемонструвала дуже мала кількість дітей, в результаті чого можна сказати, що найбільше відставання спостерігається на рівні операцій словесно-логічного мислення, дітям складно вирішувати завдання без опори на наочність.

Також високий рівень розвитку мисленневих операцій мають 20% дівчат і 16% хлопців, середній рівень – 76% дівчат і 64% хлопців, низький рівень – 4% дівчат, 28% хлопців. Середній рівень розвитку мислення притаманний 80% дівчат і 72% хлопців, високий рівень – 16% дівчат, 12% хлопців, низький рівень – 4% дівчат, 16% хлопців.

Враховуючи статистичні обчислення за допомогою t-критерію Стьюдента, можна зазначити, що у дітей 6-річного віку із затримкою психічного розвитку більше проявляється нижня межа середнього рівня розвитку мислення ($3,5^{**}$ при рівні значущості $p < 0,01$), а у 10-річних – середній рівень розвитку мислення ($4,2^{**}$ при рівні значущості $p < 0,01$).

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямі. Дослідження специфіки мисленневих процесів у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку дає можливість зробити такі висновки:

Дітям, що вступають до школи із затримкою психічного розвитку властивий ряд специфічних особливостей: їм не притаманна готовність до навчання у школі; їм не характерні вміння, знання і навички, необхідні для засвоєння програмного матеріалу. Вони зазнають труднощів у довільній організації діяльності, у процесі сприйняття навчального матеріалу, у них спостерігаються недоліки всіх видів процесу запам'ятовування.

Психологічною особливістю дітей із ЗПР є затримка в розвитку всіх форм мислення. Це відставання проявляється найбільшою мірою в процесі розв'язання інтелектуальних завдань, в яких використовується словесно-логічне мислення. Наочно-дійове мислення відстає у розвитку найменше. Формування мислення у дітей із ЗПР відстає від нормативного розвитку, що обумовлює опору на наочне сприйняття матеріалу, який подається. Слабкість мисленнєвої діяльності проявляється у молодших школярів із затримкою психічного розвитку у неповноцінності операцій аналізу, синтезу, абстрагування та узагальнення. Недоліки мисленневих процесів є наслідком пасивності та недостатньої цілеспрямованості, а їх пізні формування зумовлює труднощі у розвитку словесно-логічного мислення.

Проведення емпіричного дослідження засвідчило, що учням початкових класів притаманне домінування наочно-образного типу мислення, його особливості у вигляді інертності та конкретності, складності в узагальнюючих словах. Рівень розвитку мислення молодших школярів кваліфікується як середній.

Також досліджуваним дітям більш притаманні послідовність, конкретність та наочність мислення, а менш – стійкість та логічність. Рівень розвитку вміння встановлювати логічні зв'язки та відношення між поняттями також кваліфікується як середній.

Порівнюючи вікові особливості перебігу мислення учнів можна зазначити, що більшість дітей 6-ти років має низький рівень розвитку мислення. Спостерігається відсутність готовності до інтелектуального зусилля, яке необхідне для успішного вирішення завдання. Більшість дітей 8-ми років має середній рівень розвитку мислення. Це свідчить про те, що у них краще розвинута здатність узагальнювати, абстрагувати, приймати допомогу, переносити вміння в інші ситуації. Переважна частина дітей 10-ти років має середній рівень розвитку мислення. Отже, більшість досліджуваних учнів віком 6-10 років мають середній рівень розвитку мисленневих процесів.

В ході дослідження гендерного аспекту специфіки мислення молодших школярів із ЗПР було виявлено, що учнів обох статей мають середній рівень розвитку мислення.

У перспективі планується можливість орієнтовної розробки корекційно-розвивальних занять та їх практичного застосування, що допоможуть молодшим школярам покращити стан мислення або вийти на рівень нормотипового психічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галян І. М. Психодіагностика: навчальний посібник. Київ: Академвидав, 2011. 464 с.
2. Ілляшенко Т. Д. Проблеми впровадження інклюзивного навчання і психолого-педагогічний супровід дітей із затримкою психічного розвитку. *Український вимір: Міжнародний збірник освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори*. Чернівці, 2021. № 18. С. 179-184.
3. Казанцева О. В. Молодші школярі із ЗПР: уроки спілкування: посібник для практичних психологів. Київ: Шкільна преса, 2005. 231 с.
4. Конопляста С. Ю., Сак Т. Б. Логопсихологія: навчальний посібник. Київ: Знання, 2010. 293 с.
5. Матвеева М. П., Миронова С. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. 164 с.
6. Синьов В. М., Матвеева М. П., Хохліна М. П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. Київ: Знання, 2008. 359 с.
7. Холодій О. М. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчання в школі: навчально-методичний посібник. Черкаси: ЧОПОПП, 2014. 125 с.